

HET GEMATIGDE SOCIALISME IN SPANJE, PORTUGAL EN GRIEKENLAND

Continuïteit of breuk met het verleden ?

1. Inleiding

Wanneer wij de geschiedenis van Spanje, Portugal en Griekenland over de afgelopen vijftien jaar aan een nadere beschouwing onderwerpen, dan vallen een aantal frappante overeenkomsten op. In de eerste plaats geraakten de dictatoriale regimes in deze drie landen vrijwel gelijktijdig in crisis, bereikten deze crises in de jaren 1974-'75 hun hoogtepunt en vertoonden de respectievelijke overgangperiodes op bepaalde punten een opmerkelijke overeenkomst. In de tweede plaats, en in zekere zin als gevolg van het eerste punt, dienden Spanje, Portugal en Griekenland in de tweede helft van de jaren zeventig een verzoek tot toetreding in bij de Europese Gemeenschappen (EG), waarmee op politiek niveau een vanaf het begin van de jaren zestig in gang gezet proces werd bezegeld : de toenemende economische interdependentie met de landen van de (toenmalige) EG. Zoals bekend werd deze zogenoemde tweede uitbreidingsronde per 1 januari van dit jaar afgesloten met de toetreding van Spanje en Portugal. In de derde plaats gingen in alle drie de landen, voor het eerst in hun geschiedenis, socialistische partijen regeringsverantwoordelijkheid dragen, hetgeen de politieke legitimatie van het parlementaire socialistische alternatief betekende. Ook deze ontwikkeling verliep in alle drie de landen vrijwel gelijktijdig.

Deze in het oog springende overeenkomsten rechtvaardigen in afdoende mate een vergelijkende analyse van de drie landen en hun afzonderlijke overgangperiodes. In dit artikel zullen wij ons voornamelijk beperken tot de meest recente fase in dit democratiseringsproces, het aan de macht komen van de drie

*De auteurs zijn respectievelijk als medewerker en student verbonden aan de Vakgroep Internationale Betrekkingen en Volkenrecht, FSW-A, Universiteit van Amsterdam.

socialistische partijen : de Partido Socialista Obrero Español (PSOE) in Spanje, de Partido Socialista (PS) in Portugal en de Panellinio Sosialistiko Kinima (PASOK) in Griekenland. Daartoe zal in paragraaf 3 de economische en sociaal-politieke voedingsbodem op basis waarvan deze partijen hun electorale successen konden boeken, behandeld worden. Daarna zal ingegaan worden op de opmerkelijke deradicalisering van deze partijen in het licht van hun streven regeringsverantwoordelijkheid te dragen. Tot slot zal de concreet gevoerde politiek, met name het economische, sociaal-politieke en het buitenlandse beleid aan de orde komen.

De opvatting zal hierbij centraal staan dat een vierde overeenkomst tussen Spanje, Portugal en Griekenland gelegen is in het feit dat de aldaar regerende (of geregeerd hebbende) socialis-tische partijen een zeer behoudend beleid voeren dat eerder gericht is op politieke consolidering en economische modernise-ring dan op maatschappelijke hervormingen. In dit artikel zal deze overeenkomst worden geplaatst binnen het kader van de ingrijpende maatschappelijke veranderingen in de jaren zeventig in de drie landen. Het lijkt zinvol de stelling te toetsen of, en in hoeverre de socialistische partijen een neo-liberale politiek heb-ben geïntroduceerd, in grote lijnen identiek aan het beleid dat in Noordwest-Europa wordt gevoerd. Het lijkt bovendien interes-sant deze vraagstelling te koppelen aan de meer algemene pro-blematiek van het (neo-) corporatisme, juist in het geval van de drie door ons onderzochte landen. Met dit laatste zal in para-graaf 2 worden aangevangen.

De nadruk in dit artikel zal dus komen te liggen op de over-eenkomsten tussen Spanje, Portugal en Griekenland in het alge-meen en hun socialistische regeringen in het bijzonder. Dit impli-ceert niet dat wij de mening zijn toegedaan dat de (vaak zeer fundamentele) nationale verschillen slechts van marginale beteke-nis zijn. Het betekent wel dat wij de vraag naar een mogelijke *verklaring* voor deze frappante overeenkomsten belangrijker vinden, niet in de laatste plaats omdat hieraan vrijwel geen aandacht wordt besteed in de politicologische literatuur (1). De gangbare methode om tot een vergelijkende analyse tussen twee of meerdere landen te komen, stamt uit een benadering in de algemene politicologie die wel wordt aangeduid met de term "comparative politics". Hierbij wordt een reeks van variabelen/indicatoren opgesteld aan de hand waarvan vervolgens de concrete historische ontwikkelingen in de te bestuderen landen kunnen worden vergeleken. Een probleem bij deze benadering

is echter dat zij weliswaar op precieze wijze de verschillen en overeenkomsten in kaart kan brengen, maar geen structureel antwoord kan geven op de vraag waarom (een gedeelte van) de onderzochte variabelen/indicatoren in de betreffende landen overeenkomsten vertonen. Vaak wordt dan in uiterste nood de geografische nabijheid als doorslaggevende, verklarende factor aangevoerd (2).

In dit artikel zal een eerste aanzet worden gegeven tot een meer structurele vergelijking tussen Spanje, Portugal en Griekenland. Hiertoe zal het socialisme in deze landen niet alleen worden geïnterpreteerd vanuit het maatschappelijke overgangsproces naar een sociaal-politiek systeem dat in Noordwest-Europa gangbaar is, maar ook zelf als een aan een overgangsproces onderhevige, sociaal-politieke stroming worden opgevat. In deze context moet het nu volgende worden gelezen.

2. Van Corporatisme naar Corporatisme ?

Eén van de meest opzienbarende ontwikkelingen in Spanje, Portugal en Griekenland in de laatste kwart eeuw is een proces dat kan worden aangeduid als de geleidelijke "horizontalisering" van maatschappelijke vormen van politieke integratie. Het gaat hierbij niet om de ontwikkeling van formeel-politieke, institutionele structuren, met andere woorden veranderingen die van bovenaf worden opgelegd, maar om processen die aan de maatschappelijke basis ontstaan en zich daar verspreiden en als zodanig de formele, verticale instituties als het ware van binnenuit uithollen. Eén van de motoren achter dit sociaal-politieke proces in Spanje, Portugal en Griekenland is de enorme economische ontwikkeling die deze landen in de jaren zestig hebben doorgemaakt.

In alle drie de landen werden jaarlijks gemiddelde groeipercentages gehaald in deze periode die, op Japan na, tot de hoogste binnen OECD-verband golden (3). Het is opvallend dat de aanvang van deze fase van spectaculaire economische groei in alle drie de landen rond het jaar 1960 ligt. De verklaring hiervoor moet enerzijds gezocht worden in het feit dat een politiek van nationale afscherming, zoals die in de jaren vijftig werd gevoerd, binnen de context van een zich snel ontwikkelende en internationaliserende wereldeconomie niet langer te rijmen was met de doelstelling van binnenlandse economische expansie. Anderzijds viel de aanvang van de economische expansie samen met een nieuwe internationalisatie-golf van het, voornamelijk Amerikaan-

se kapitaal ten tijde van de Kennedy-regering. In dit kader kan een tweede overeenkomst tussen Spanje, Portugal en Griekenland worden vastgesteld : hun economieën maakten in de jaren zestig en zeventig een ingrijpend proces van internationalisatie door. Zonder de enorme toevloed van buitenlandse kapitaal, en daarmee van moderne en gediversificeerde technologie, was de voornoemde economische groei onmogelijk geweest.

Een derde belangrijke overeenkomst tussen Spanje, Portugal en Griekenland wordt gevormd door de rol die het toerisme en de migratie hebben gespeeld in het ontwikkelingsproces. Geconstateerd kan worden dat de hieraan verbonden inkomsten een belangrijke compensatie vormden voor de structurele tekorten op de drie handelsbalansen.

In de vierde plaats kan gesteld worden dat in de drie landen sprake was van gecombineerde stijging van de reële lonen en de arbeidsproductiviteit in de jaren zestig. De achterliggende gedachte hierbij is, dat de economische expansie in de drie landen (in meer of mindere mate) gepaard is gegaan met de ontwikkeling van de binnenlandse markt, en niet in de eerste plaats georiënteerd was op de export. Dit wezenlijke aspect kan ondermeer geïllustreerd worden met behulp van de snelle groei van de binnenlandse consumptie en de daaruit voortvloeiende verandering in consumptiepatronen, een proces dat wel is aangeduid als de geleidelijke opkomst van het zogenoemde "consumerism" (4).

Onder invloed van deze ingrijpende economische veranderingen vanaf 1960, en met name als gevolg van de groeiende welvaart onder grote delen van de bevolking in de drie landen, kwam een sociaal-politiek mobilisatieproces op gang dat volstrekt uniek was. Voor het eerst in de geschiedenis van deze landen werd een groeiende maatschappelijke onvrede voornamelijk vertaald in een onvrede met het politieke regime, en niet in een politieke strijd met als doel de omverwerping van het sociaal-economische systeem. De politieke deradicalisering die hieraan ten grondslag lag, bracht met zich mee dat de autoritaire, verticale politieke structuren die oorspronkelijk in het leven waren geroepen om de sociale tegenstellingen te beheersen, in afnemende mate noodzakelijk waren. Kortom, aan het begin van de jaren zeventig was in alle drie de landen een situatie ontstaan waarin een steeds sterker wordende politieke mondigheid, en daarmee ook een stijgende behoefte aan nieuwe, geïnstitutionaliseerde organisatievormen, zowel als oorzaak én als gevolg van de politieke deradicalisering onder brede lagen van de bevolking aanwezig was. Geleidelijk aan werd aldus de parlementaire democratie een reëel alternatief voor de bestaande autoritaire staats-

vorm, niet in de laatste plaats omdat de politieke inzet van de toenemende maatschappelijke oppositie niet langer een systeem-bedreigend karakter droeg; slechts de formele politieke structuren moesten worden beslecht, de maatschappelijke sociaal-economische structuren konden blijven voortbestaan (of werden in ieder geval door het grootste deel van de oppositie niet ter discussie gesteld).

Deze hier noodzakelijkerwijs kort beschreven economische en politieke ontwikkelingen moesten vroeger of later leiden tot de val van de dictaturen in Spanje, Portugal en Griekenland. Het probleem was echter dat de bestaande machthebbers niet zonder slag of stoot hun macht zouden overdragen (in ieder geval niet op korte termijn). Een directe aanleiding was dientengevolge noodzakelijk om de overgang naar een parlementaire democratie mogelijk te maken.

De verleiding is groot om de internationale economische crisis, die vlak voor de daadwerkelijke val van de dictaturen voor het eerst virulent aan de oppervlakte kwam, als een dergelijke directe aanleiding te beschouwen. Deze causaliteit tussen economische crisis en democratisering lijkt echter veeleer andersom te liggen : de politieke instabiliteit die gepaard ging met de overgangperiode naar democratische verhoudingen leidde tot een verscherpte doorwerking van de crisis in de nationale economieën van Spanje, Portugal en Griekenland. Uit angst voor verhoogde sociale onrust werd namelijk gewacht met een stringent anti-crisis beleid totdat de overgang in rustiger vaarwater was gekomen. Hier staat echter wel tegenover dat het democratiseringsproces soepeler zou zijn verlopen in een periode van economische expansie. In die zin is het karakter van dit proces mede bepaald door de economische crisis, de oorzaken moeten echter op het politieke en sociaal-politieke vlak worden gezocht.

Naar onze mening moet de uiteindelijke val van de dictaturen enerzijds worden verklaard vanuit de voornoemde, structurele, middenlange termijn ontwikkeling, en anderzijds gezien worden als direct resultaat van concrete "a-historische" gebeurtenissen. Het is juist op dit laatste niveau waar de *verschillen* tussen de drie landen benadrukt moeten worden : in Spanje werd de directe aanleiding gevormd door de dood van Generaal Francisco Franco in 1975; in Portugal door de uitzichtloosheid van de koloniale oorlogen hetgeen in 1974 leidde tot een militaire coup, uitgevoerd door jonge beroepsofficieren onder leiding van Antonio de Spínola; in het geval van Griekenland moet een aanzienlijk belang worden toegekend aan de politiek-strategische aspecten verbonden met de Cyprus-kwestie. Het onvermogen van

de Griekse kolonels om deze kwestie op te lossen, vormde de directe aanleiding van hun verdwijnen.

Keren we nu terug naar het hoofdonderwerp van dit artikel, het proces van democratisering in Spanje, Portugal en Griekenland en de rol van de socialistische partijen daarin, dan dient tot slot van dit gedeelte de aandacht gericht te worden op het institutioneel-politieke kader waarbinnen dit proces zich afspeelt. Immers, wanneer wij het overgangsproces van dictatuur naar democratie enerzijds opvatten als het gevolg van een structurele economische en politieke ontwikkeling en anderzijds als een formeel-politieke breuk met het verleden, dan dienen wij een concept te introduceren dat zowel de continuïteit als de discontinuïteit van dit proces kan omvatten en inzichtelijk maken. Naar onze mening vormt het corporatisme zo'n concept, aan de hand waarvan zowel historische ontwikkelingen als feitelijke gebeurtenissen kunnen worden begrepen.

In navolging van Philippe Schmitter stellen we dat corporatisme gedefinieerd kan worden als een systeem van belangenvertegenwoordiging, "(...) in which the constituent units are organized into a limited number of singular, compulsory, non-competitive, hierarchically ordered and functionally differentiated categories, recognized or licensed (if not created) by the state and granted a deliberate representational monopoly within their respective categories in exchange for observing certain controls on their selection of leaders and articulation of demands and supports" (5). Het voordeel van deze "neutrale" definitie is dat zij zowel de over het algemeen als negatief beschouwde verschijningsvormen (zoals bijvoorbeeld het corporatistische model in het Italië van Mussolini) als de meer positieve vormen (zoals het na-oorlogse tri-partite overleg in bijvoorbeeld Nederland) omvat en daarmee de mogelijkheid biedt een meer structurele verbinding te leggen tussen deze twee uitersten. Het corporatisme als systeem van belangenvertegenwoordiging draagt zowel verticale als horizontale maatschappelijke vormen van politieke integratie in zich waarbij kan worden gesteld dat in een politieke dictatuur de verticale vormen op dwangmatige wijze worden opgelegd door de staat en de horizontale vormen zich beperken tot de de facto samensmelting van belangen aan de top van de corporatistische instellingen, terwijl in de parlementaire democratie op al dan niet formeel geïnstitutionaliseerde wijze tot horizontale samenwerking wordt besloten op vrijwillige basis en tegelijkertijd binnen de corporatistische instellingen een neerwaartse, verticale politieke integratie plaatsvindt.

Elke vorm van corporatisme heeft dus (neerwaartse) verticale én horizontale vormen van politieke integratie in zich. De specifieke vorm die het aanneemt is in belangrijke mate afhankelijk van de positie van de betreffende natie-staat in de wereldeconomie. Anders gezegd, het corporatisme als systeem van belangenvertegenwoordiging kan beter begrepen worden in het kader van de ongelijke (economische en sociaal-politieke) ontwikkeling tussen staten in de geschiedenis van de twintigste eeuw. Wanneer immers het corporatisme in een "land per land"-aanpak wordt geanalyseerd, dan wordt de totaliteit van het proces van ongelijke ontwikkeling veronachtzaamd en daarmee de logica van dit proces, namelijk de onweerstaanbare en transformerende invloed van de ontwikkelde op de minder ontwikkelde staten, van het centrum op de (semi-) periferie. In deze laatste zin opgevat, betekent corporatisme niets anders dan de overname van (politieke) structuren waar de betreffende staten zich in eerste instantie tegen afzetten (6).

Concretiseren we dit vrij abstracte betoog nu aan de hand van de ontwikkelingen in Spanje, Portugal en Griekenland en met name de overgang van dictatuur naar parlementaire democratie, dan dient allereerst een onderscheid te worden gemaakt tussen staats- en maatschappelijk corporatisme, zijnde twee zogenoemde subcategorieën van het hierboven gedefinieerde corporatisme. "Societal corporatism appears to be the concomitant, if not ineluctable, component of the postliberal, advanced capitalist, organized democratic welfare state; state corporatism seems to be a defining element of, if not structural necessity for, the antiliberal, delayed capitalist, authoritarian, neo-mercantilist state." (7). Vanuit het bovenstaande betoog kan nu worden gesteld dat in Spanje, Portugal en Griekenland een geleidelijke overgang heeft plaatsgevonden van een systeem van staatscorporatisme naar een systeem van maatschappelijk corporatisme, waarin de val van de respectievelijke dictaturen een logische tussenstap vormde. Het betreft hier een institutionele overgang van een formeel verticaal naar een horizontaal systeem van belangenvertegenwoordiging, zijnde als ideaaltypes onlosmakelijk verbonden met de verschuiving van een economisch achtergebleven en autoritaire staatsvorm naar de economisch ontwikkelde en democratisch georganiseerde welvaartsstaat.

Het aan het begin van deze paragraaf beschreven maatschappelijke democratiseringsproces dat aan deze verschuiving ten grondslag lag, heeft eveneens bijgedragen aan een toenemende populariteit van sociaal-democratische krachten en ideeën in Spanje, Portugal en Griekenland, terwijl tegelijkertijd de sociaal-

democratie er wezenlijk toe heeft bijgedragen dat deze overgang naar een systeem van maatschappelijk corporatisme zonder al te grote conflicten en tegenstellingen kon verlopen. Bedoeld wordt hier niet in eerste instantie de rol van bepaalde politieke partijen. Veeleer gaat het hier om een proces van maatschappelijke veranderingen waarbij de traditioneel sterk antagonistische klassenverhoudingen in de drie landen geleidelijk overbrugd zijn. Dit proces, dat wij een proces van sociaal-democratisering zouden willen noemen, zal in het nu volgende aan de orde komen als zijnde het kader waarbinnen de socialistische partijen aan kracht konden winnen. De vraag of, en zo ja in welke mate, deze partijen een bijdrage leveren aan de institutionalisering van het maatschappelijk corporatisme nadat zij aan de macht zijn gekomen zal daarna (en tot slot van dit artikel) beantwoord worden.

3. De voedingsbodem van de socialistische partijen

De spectaculaire economische groei in Spanje, Portugal en Griekenland vanaf het begin van de jaren zestig heeft ingrijpende maatschappelijke veranderingen teweeggebracht, zoals reeds benadrukt is. Tevens is gewezen op het feit dat deze veranderingen pas na het verdwijnen van de dictatoriale regimes werden geëffectueerd op politiek-institutioneel niveau. Anders gezegd, al vóór het verdwijnen van de dictaturen ontstond de maatschappelijke voedingsbodem waarop een modern partijenstelsel kon groeien; het formeel opstarten van het overgangsproces (en daarmee de legalisering van de politieke partijen) vormde "slechts" de noodzakelijke voorwaarde voor de continuering daarvan. In die zin moet ook de voedingsbodem van de socialistische partijen in Spanje, Portugal en Griekenland gezocht worden in een langere, historische ontwikkeling, zich uitend in een gewijzigde electorale samenstelling van de Spaanse, Portugese en Griekse samenlevingen.

De ontvolking van het platteland is één van de belangrijkste maatschappelijke veranderingen van de laatste kwart eeuw in de drie landen. De massale emigratie naar met name Noordwest-Europa en de groei van de steden zijn kenmerkende uitingsvormen van dit proces (8). Naast een sterke vergrijzing en in sommige gevallen zelfs totale ontvolking van agrarische leefgemeenschappen heeft de urbanisatie ook een ingrijpende wijziging in de samenstelling van de beroepsbevolking tot gevolg gehad (9). In Griekenland liep in de periode 1960-'80 het

percentage werkenden in de primaire sector terug van 57 % naar 29,7 %, terwijl in de secundaire sector dit percentage opliep van 17,8 % naar 30 %. In Portugal daalde in dezelfde periode het percentage werkenden in de primaire sector van 42,8 % naar 28,3 % terwijl in de secundaire sector dit percentage steeg van 29,5 % tot 35,7 %. In Spanje is de ontvolking van het platteland waarschijnlijk het omvangrijkst geweest. Het percentage werkenden daalde in bovengenoemde periode in de primaire sector van 42,3 % naar 18,9 %, terwijl in de secundaire sector dit percentage opliep van 32,5 % naar 36,1 %. In alle drie de landen is bovendien sprake van een bijzonder sterke uitbreiding van de tertiaire sector.

Misschien nog belangrijker dan het urbanisatieproces zijn de gevolgen die de industrialisatie heeft gehad voor de sociale stratificatie in Spanje, Portugal en Griekenland. Met name onder invloed van nieuwe vormen en mogelijkheden voor opwaartse mobiliteit en de eisen die de economische modernisering ging stellen aan de scholing van de bevolking (10), is er in deze landen sprake van een sterke opkomst van nieuwe middengroepen. Hiertoe kunnen moderne managers, technici, ambtenaren en kantoorpersoneel gerekend worden, maar ook die arbeiders die werken in de moderne en beter betalende industriesectoren. Zo wordt bijvoorbeeld voor Spanje de omvang van deze nieuwe middenklasse reeds in 1970 geschat op meer dan 50 % van de bevolking (11).

Een belangrijke verklaring voor de omvang en groei van de socialistische partijen in Spanje, Portugal en Griekenland in de jaren zeventig moet nu gezocht worden in de hierboven geschetste maatschappelijke veranderingen, en met name in de wijzigingen die zijn opgetreden in de sociale stratificatie. Politicologisch en sociologisch onderzoek heeft uitgewezen dat het verkiezingssucces van de socialistische partijen aan het einde van de jaren zeventig en begin jaren tachtig ondermeer te danken is geweest aan de steun die deze partijen hebben gekregen uit andere sociale lagen dan de traditionele arbeidersgroepen. Een deel van het electoraat dat voorheen de niet-socialistische, centrumrechtse middenpartijen steunde, stapte over naar de socialistische partijen. Ditzelfde onderzoek maakte bovendien duidelijk dat de socialistische partijen een achterban verkregen die in zeker opzicht een afspiegeling vormt van de maatschappelijke gelaagdheid.

Zo steunden tijdens de verkiezingen van 1981 ongeveer de helft van de kiezers uit de landelijke en stedelijke gebieden de PASOK alsmede 39 % van de ongeschoolde arbeiders en 37 %

van de zgn. "upper middle class". In de electorale achterban waren de leeftijdsgroepen alsmede mannen en vrouwen ongeveer gelijk vertegenwoordigd (12). Uit een verkiezingsonderzoek dat in 1979 in Spanje werd gehouden, blijkt dat op dat moment 45 % van de geschoolde en 42 % van de ongeschoolde arbeiders de PSOE steunden, alsmede 42 % van de landarbeiders, 35 % van de ambtenaren en de mensen die werkzaam waren in de vrije beroepen, 30 % van de kleine landeigenaren en 19 % van de managers en ondernemers (13). De aanhang van de Portugese socialistische partij tot slot, telde aanvankelijk weinig arbeiders. De leden waren vooral afkomstig uit de vrije beroepen, het onderwijs, e.d. Pas in de loop van de jaren zeventig groeide de arbeidsaanhang van de PS, waardoor ook deze partij een sterk heterogene achterban verkreeg (14).

Op basis van deze informatie kan de stelling verdedigd worden dat de socialistische partijen in Spanje, Portugal en Griekenland als geen andere hebben geprofiteerd van de gewijzigde samenstelling van het electoraat onder invloed van de maatschappelijke veranderingen in de jaren zestig en zeventig (met wellicht een gedeeltelijke uitzondering voor de PS die niet in staat is geweest een absolute meerderheid tijdens verkiezingen te behalen). Dit uit zich met name in het feit dat zij hun electorale aanhang verkrijgen uit vrijwel alle sociale lagen, met het zwaartepunt in de nieuwe middengroepen. Kortom, electoraal gezien hebben de socialistische partijen zich genesteld op de scheidslijn tussen twee elkaar, traditioneel vijandige sociale groepen en hebben daarmee op politiek niveau de kloof beslecht die maatschappelijk gezien reeds daarvoor was overbrugd. Het moet echter benadrukt worden dat een analyse van de voedingsbodem van de socialistische partijen op zich nog geen verklaring biedt voor de uiteindelijke verkiezingsoverwinningen. Het geeft aan dat er een fundamentele maatschappelijke verandering heeft plaatsgevonden, zich uitend in een electorale aardverschuiving, maar beantwoordt niet de vraag waarom en hoe de socialistische partijen hierop konden inspelen en ook daadwerkelijk, met succes, hebben ingespeeld. Hier zal in het volgende gedeelte op worden ingegaan.

4. De verkiezingsoverwinningen

De Griekse, Spaanse en Portugese socialistische partijen boekten in respectievelijk 1981, 1982 en 1983 spectaculaire verkiezingsoverwinningen. In Griekenland en Spanje konden zij voor

het eerst in hun geschiedenis zelfstandige meerderheidsregeringen vormen. De Portugese socialistische partij had al in de jaren 1976—1978 korte tijd regeringsverantwoordelijkheid gedragen, maar verloor na de val van het tweede kabinet Soares een fors deel van haar aanhang, en verdween vervolgens in de oppositie (15). Pas in de verkiezingen van 1983 zag de PS haar aanhang weer uitgebreid, maar deze was onvoldoende om een meerderheidskabinet te kunnen vormen. Daarom sloot de PS een coalitie-akkoord met de PSD, een partij die in naam sociaal-democratisch is maar in de praktijk een centrum-rechtse politiek voorstaat. Deze coalitie kwam echter in 1985 ten val toen de PSD het regeerakkoord met de PS opzegde.

Twee factoren hebben voor een belangrijk deel bijgedragen aan de socialistische verkiezingsoverwinningen.

In de eerste plaats maakten de regeringspartijen die vóór de socialisten de regeringsmacht in handen hadden ernstige crises door (16). In Griekenland verloor de regerende centrum-rechtse Nieuwe Democratie (ND) haar invloedrijke leider Karamanlis, die in 1980 tot president werd gekozen. Hierdoor verscherpten zich de interne tegenstellingen die reeds bestonden tussen de conservatieve en liberale vleugel. Door de opname van de meest prominente leden van het extreem-rechtse Nationale Front in de top van de partij verschoof de politieke oriëntatie van de ND verder naar rechts. Hierdoor verloor de partij een deel van haar electorale aantrekkingskracht bij de verkiezingen van 1981.

In Spanje werd de regerende Unie van het Democratische Centrum (UCD) vanaf het einde van de jaren zeventig beheerst door interne tegenstellingen tussen diverse fracties. Deze rivaliteit verhevigde toen de invloedrijke premier Suárez in 1981 het ontslag van zijn kabinet aanbood, en kort daarna de UCD de rug toekeerde. Zijn opvolger, Calvo Sotelo, bleek niet in staat om de rivaliserende fracties met elkaar te verzoenen. Nadat een tweetal "families" uit de partij was getreden, bood ook Calvo Sotelo het ontslag aan van zijn kabinet. De verkiezingen van 1982 toonden aan dat de partij haar electorale aanhang had verloren.

In Portugal werd in 1979 een centrum-rechtse coalitie gevormd tussen de monarchistische PPM, de sociaal-democratische PSD en de christen-democratische CDS, onder leiding van de bindende kracht Sá Carneiro. Nadat deze in 1980 bij een ongeluk om het leven was gekomen, poogde zijn opvolger Pinto Balsemao de coalitie bijeen te houden. Maar binnen de coalitie groeiden de onderlinge tegenstellingen, die uiteindelijk tot

gevolg hadden dat de deelnemende partijen zelfstandig de verkiezingen van 1983 in gingen.

In de tweede plaats zorgde de opvallende matiging van de doelstellingen van de socialistische partijen in alle drie de landen ervoor dat hun binnenlandse electorale aantrekkingskracht werd vergroot.

De Griekse PASOK, die in 1974 werd opgericht door Andreas Papandreou, presenteerde zich aanvankelijk als een socialistische en bewust niet sociaal-democratische partij. In het partijprogramma stond ten aanzien van de binnenlandse politiek de "sociale bevrijding" centraal en ten aanzien van de buitenlandse politiek verdedigde de PASOK een radicaal anti-EG en anti-NAVO standpunt dat was gericht op de handhaving van de nationale onafhankelijkheid. Tijdens de campagne voor de verkiezingen in 1977 werd de term "socialisme" echter vermeden en maakte plaats voor de meer neutrale term "sociale rechtvaardigheid", hetgeen vooralsnog wel ondermeer de socialisatie van de gezondheidszorg en de nationalisatie van de banken en de zware industrie impliceerde. Tevens drong de PASOK aan op het verlaten van zowel de EG als de NAVO. Met name de twee doelstellingen ten aanzien van de buitenlandse politiek werden afgezwakt tijdens de campagne die voor de verkiezingen van 1981 werd gevoerd. De centrale PASOK-leus luidde nu "allaghi" (verandering). De PASOK leek zich neer te leggen bij het EG-lidmaatschap en stelde nu nog slechts een referendum over het lidmaatschap in het vooruitzicht. Het verzet tegen het NAVO-lidmaatschap werd nu beperkt tot het militaire verband van de organisatie. Ten aanzien van de binnenlandse politiek werden naast bovengenoemde punten, een aantal meer algemene eisen naar voren gebracht zoals de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd, de invoering van de veertigurige werkweek en de verkorting van de dienstplicht (17).

De reeds in 1879 opgerichte Spaanse socialistische partij, matigde eveneens in de loop van de jaren zeventig haar doelstellingen. Tijdens het 27ste partijcongres dat in 1976 werd gehouden, presenteerde de toen nog illegale PSOE zich als een marxistische en democratische massapartij en verwierp officieel elke poging om te komen tot hervormingen binnen het kader van het kapitalisme. De directe betrokkenheid van de PSOE bij het overgangsproces van dictatuur naar parlementaire democratie, maakte echter het sluiten van compromissen met andere partijen noodzakelijk. Daarnaast was een belangrijk deel van de top van de PSOE van mening dat een eenzijdige concentratie op de arbeidersklasse de electorale groei van de partij in de weg

stond. Het buitengewone partijcongres dat in 1979 plaatsvond, liet het marxisme als belangrijkste leidraad los en besloot tot een gematigder opstelling. Tijdens de verkiezingscampagne van 1982, die werd gevoerd onder de centrale leus "por el cambio" (voor de verandering), richtte de partij zich op een zo groot mogelijk deel van het electoraat. De programmapunten richtten zich op een voortzetting van gematigde (sociaal-) politieke hervormingen, zoals beteugeling van de leerplicht, een slagvaardige bestrijding van de economische crisis, zoals beteugeling van de inflatie en de werkloosheid, de invoering van de veertig-urige werkweek en een sanering van de overheidsfinanciën. Ten aanzien van de buitenlandse politiek pleitte de PSOE voor toetreding tot de EG en beloofde een referendum te zullen organiseren over het NAVO-lidmaatschap. Kenmerkend voor de opstelling van de PSOE was de uitspraak van Felipe González aan de vooravond van de verkiezingen: "Ik ben tevreden als we nu een bourgeois-hervorming doorvoeren, waardoor de democratie gestabiliseerd wordt, en mijn kinderen later een echt socialistisch programma kunnen realiseren" (18).

De Portugese socialistische partij, die in 1973 in West-Duitsland werd opgericht, beschikte in eerste instantie over een partijprogramma dat sprak van een "kritisch marxisme" als voornaamste inspiratiebron. Het partijcongres dat in 1974 werd gehouden gaf echter een overwinning te zien van de sociaal-democratische vleugel van de partij, waarop de vertegenwoordigers van de links-radicalen vleugel de partij verlieten. De toen in binnen- en buitenland populaire Mario Soares anticipeerde met zijn gematigde opstelling op snelle regeringsdeelname. Tijdens haar regeerperiode in de jaren 1976-'78 richtte de PS zich bijna volledig op het bestrijden van de economische problemen van Portugal, en sociaal-politieke hervormingen bleven goeddeels uit. De verkiezingscampagne die door de PS in 1983 werd gevoerd onder de leus "honderd maatregelen voor de eerste honderd dagen aan de macht", werd vooral gericht op voorstellen om de economische crisis te bestrijden met inachtneming van de minimumbestaansvoorwaarden van de bevolking. Sociaal-politieke hervormingsmaatregelen kregen hierdoor wederom geen prioriteit. Bij de Portugese socialisten stond het NAVO-lidmaatschap niet ter discussie en werd een snelle toetreding tot de EG als wenselijk beschouwd (19).

5. Het gevoerde beleid

De stapsgewijze deradicalisering en opschuiving naar een meer sociaal-democratische positie binnen het politieke spectrum had uiteindelijk datgene tot gevolg wat de partijstrategen van de PSOE, de PS en de PASOK in eerste instantie voor ogen stond : het behalen van een stemmenpercentage dat toereikend was om te kunnen regeren.

Eenmaal aan de macht, werden de drie partijen geconfronteerd met de politieke speelruimte om de beperkte hervormingsvoorstellen die waren gehandhaafd in de partijprogramma's te kunnen realiseren. Deze bleek echter bijzonder beperkt te zijn. Met name op het terrein van de economische politiek werd de noodzaak gevoeld een reeks bezuinigingsmaatregelen te nemen die hun weerga niet kenden in deze landen. Op dit vlak onderscheidde de socialisten zich duidelijk van de voorgaande, centrum-rechtse regeringen, die zich hadden behoed al te onpopulaire maatregelen te nemen.

Het zou te eenvoudig zijn deze ontwikkeling geheel te verklaren uit de geleidelijke deradicalisering van de respectievelijke socialistische partijen, met name voordat zij aan de macht kwamen. Zij hadden weliswaar ook hun economische politieke doelstellingen gematigd maar nooit gelijkgesteld aan de monetaristische principes zoals die op het moment in vrijwel de gehele Westerse wereld werden toegepast. Een even belangrijke reden voor deze spectaculaire ommekeer is verbonden met de internationale economische afhankelijkheid van de drie landen en de daaruit voortvloeiende beperking van de speelruimte van hun regeringen om een alternatief, min of meer onafhankelijk economisch beleid te voeren (bijvoorbeeld een stimuleringsbeleid in een internationale context waarbinnen sprake is van een "internationalisatie" van het zogenoemde "austerity-beleid") (20).

Het door de socialistische regeringen gevoerde sociaal-politieke beleid heeft voortdurend in de schaduw gestaan van het economische beleid. Dit was het duidelijkst het geval in Portugal, waar de coalitie onder leiding van Soares een strikt bezuinigingsbeleid uitvoerde onder auspiciën van het IMF en de OECD. Ofschoon in de relatief korte regeerperiode van de coalitie extra uitgaven werden verricht ten behoeve van de gezondheidszorg en het onderwijs, zijn er geen aanwijzingen dat zij enige structurele hervorming op sociaal-politiek terrein heeft uitgevoerd. Het tussen de coalitiepartners afgesloten regeerakkoord is hiervoor

voornamelijk verantwoordelijk geweest. Hierin stond bijvoorbeeld dat de socialisten zich zouden onthouden van steun aan een voorstel van de communistische PCP om abortus te legaliseren. Daarentegen werd wel een wetsontwerp op de binnenlandse veiligheid geaccepteerd, dat de overheid ondermeer verregaande bevoegdheden verleent op het terrein van huiszoekingen en het vergaren van persoonsgegevens van burgers.

In Griekenland en Spanje zijn wel belangrijke, zij het gematigde algemene en sociaal-politieke hervormingen door de socialistische regeringen uitgevoerd. Deze regeringen zetten daarmee het beleid van hun voorgangers voort. De stelling lijkt gerechtvaardigd dat de doorgevoerde hervormingen gedeeltelijk hebben gewerkt als compensatie voor de – voor grote groepen van de bevolking in beide landen – nadelige gevolgen van het gevoerde economische beleid. Opvallend is in dit verband dat in beide landen werd gesproken van een “maatschappelijk loon” dat de achteruitgang van de koopkracht (het reële loon) moest compenseren. Een voorbeeld van dit “maatschappelijk loon” vormt de verbetering van de onderwijsvoorzieningen in beide landen. De Griekse regering is gestart met een uitbreiding van de onderwijsvoorzieningen buiten de grote steden, waar nieuwe scholen en universiteiten worden gebouwd (21). In Spanje voerden de socialisten een nieuw onderwijssubsidiesysteem in waardoor niet alleen de traditioneel sterke invloed van de katholieke kerk is ingeperkt, maar ook de toegankelijkheid van het onderwijs is vergroot (22).

Ook op andere terreinen hebben de socialistische regeringen in Griekenland en Spanje politieke hervormingen doorgevoerd.

In de eerste plaats hebben de regeringen gewerkt aan een beperking van de invloed van de centrale overheidsapparaten in Athene en Madrid, door een inkrimping van personen en bevoegdheden en door middel van landelijke decentralisatie. In Griekenland zijn bijvoorbeeld in het hele land comités ingesteld die bestaan uit gemeenteraadsleden, boeren, arbeiders en ondernemers, die nieuw aangestelde lokale regeringsvertegenwoordigers moeten adviseren. Tevens is een plan opgesteld om regionale en provinciale raden in te stellen, die een uitvoerende rol gaan spelen (23). In Spanje hebben de socialisten het proces van bestuurlijke democratisering voortgezet. Hier hebben regionale parlementen beperkte autonome bevoegdheden gekregen.

In de tweede plaats heeft men in beide landen een aanvang gemaakt met de hervorming van de traditioneel anti-democratische strijdkrachten. In Griekenland werd het leger gezuiverd van sympathisanten van het voormalige kolonelsbewind. Daarnaast

werd een nieuw reglement ingevoerd dat de bevoegdheden van de strijdkrachten inperkt (24). In Spanje zijn omvangrijke hervormingsplannen opgesteld, die de omvang van de strijdkrachten moeten gaan inperken, de dienstplicht moeten verkorten en het officierskorps moeten verjongen. Men is gedeeltelijk overgegaan tot de uitvoering van deze plannen. Toch beperkt men zich nog te vaak tot het tevreden stellen van de strijdkrachten, door het materieel te moderniseren en gunstige pensioenregelingen te bieden (25).

Wanneer wij in het kort het buitenlandse beleid van de socialistische regeringen bezien, dan vallen daaraan twee belangrijke dingen op. In de eerste plaats vormde de toetreding van Spanje en Portugal tot de EG per 1 januari 1986, de vervulling van een belangrijke verkiezingsbelofte van beide regeringspartijen. De formele toetreding van Spanje en Portugal tot de EG vormt een belangrijke historische gebeurtenis. Ofschoon de economische vervlechting van beide landen met de rest van West-Europa al vanaf het begin van de jaren zestig toenam, vormt het formele lidmaatschap van de EG de bevestiging van de Spaanse en Portugese keuze voor de zogenoemde "Europese optie" en de afwijzing van politieke en economische isolatie van de rest van West-Europa.

In de tweede plaats is de Griekse regering haar belofte om een referendum te zullen organiseren over het EG-lidmaatschap, alsmede haar belofte om uit het militaire verband van de NAVO te zullen treden, niet nagekomen. De Spaanse regering heeft haar belofte om een referendum te zullen organiseren over het NAVO-lidmaatschap steeds uitgesteld.

Het buitenlandse beleid van de regering-Papandreou werd zowel tijdens de eerste kabinetsperiode als tijdens de eerste maanden van de tweede periode, gekenmerkt door een voortgaande matiging van de standpunten ten aanzien van het EG- en NAVO-lidmaatschap. Griekenland was in 1974 uit het militaire verband van de NAVO gestapt en vervolgens daar weer in teruggebracht door de ND-regering in 1980. Tevens zorgde de ND-regering ervoor dat Griekenland per 1 januari 1981 deel uitmaakte van de EG (26). Ofschoon de PASOK zich vóór dat zij regeringsverantwoordelijkheid ging dragen, steeds – hoewel in afnemende mate – tegen het EG- en het NAVO-lidmaatschap had verzet, maakte de socialistische regering in het voorjaar van 1985 bekend dat zij niet van plan is beide organisaties te verlaten (27). In ruil voor deze beslissing heeft de regering van beide organisaties concessies verlangd. De EG accepteerde een aantal protec-

tionistische maatregelen, waarmee de Griekse regering de binnenlandse produktie tracht te beschermen, en daarnaast besloot de EG aan Griekenland extra financiële middelen ter beschikking te stellen tot in 1993 (28). In ruil voor het NAVO-lidmaatschap verlangt de Griekse regering dat de Verenigde Staten hun militaire bases van Griekse bodem verwijderen. De socialisten beloofden tijdens de campagne voor de verkiezingen van 1985 dat deze bases in 1988 zullen zijn gesloten (29).

De Spaanse socialistische regering heeft bij haar aantreden de militaire integratie bevroren. Tijdens de verkiezingscampagne verzette de PSOE zich tegen de overhaaste toetreding van Spanje tot de NAVO, waar de UCD-regering begin 1982 nog voor had gezorgd. De socialisten stelden een referendum over het NAVO-lidmaatschap in het vooruitzicht. Toen de PSOE echter regeringsmacht ging uitoefenen, handhaafden de meeste partijleden hun anti-NAVO standpunt terwijl de regering steeds verder opschoof in de richting van een pro-NAVO standpunt. In het najaar van 1984 maakte de regering officieel bekend in de NAVO te willen blijven. Het partijcongres dat vervolgens werd gehouden, volgde de regering hierin (30). Het oorspronkelijk beloofde referendum werd vastgesteld op maart 1986, waarbij men hoopte inmiddels te zijn toegetreden tot de EG. De socialistische regering hoopt voldoende steun voor haar standpunt te krijgen van de bevolking tijdens het referendum, door in ruil voor het NAVO-lidmaatschap (beperkt tot het politieke deel van het bondgenootschap) van de Verenigde Staten gedaan te krijgen dat de militaire aanwezigheid van de Amerikanen in Spanje (volgens een uit 1953 daterend verdrag) wordt teruggebracht. Daartoe zijn de Verenigde Staten en Spanje in het voorjaar van 1986 onderhandelingen begonnen (31).

Tot besluit

Uit het voorgaande blijkt hoezeer de socialistische partijen, eenmaal aan de macht, met name op het terrein van de economische en buitenlandse politiek een zeer gematigde en pro-Westerse koers zijn gaan varen. Daarbij komt dat op het terrein van het sociaal-politieke beleid slechts beperkte compensatie *lijkt* te zijn geboden voor de materiële achteruitgang van grote delen van de bevolking in de drie landen. Dit heeft vooral in Griekenland en Spanje tot een verkoeling van de voorheen bijzonder hartelijke relaties met de grootste vakcentrales geleid, op basis waarvan sommige waarnemers een zogenoemd "heet voorjaar"

ten aanzien van de sociale verhoudingen hebben voorspeld.

Er kunnen een aantal verzachtende omstandigheden worden aangevoerd ter verklaring van bijvoorbeeld het economische beleid van de socialistische regeringen. Reeds genoemd is de uiterst geringe speelruimte die de regeringen hebben om een stimuleringsbeleid te voeren. Feit blijft echter wel dat het *gematigde* beleid van de socialisten op twee manieren kan worden opgevat : enerzijds inhoudelijk en anderzijds als (tot op heden) laatste fase in een matigingsproces dat reeds vanaf het verdwijnen van de dictaturen is ingezet. In die zin kan het gematigde beleid voor een deel worden opgevat als een "vrijwillige" anticipatie op de geringe speelruimte.

Op dit laatste moet, tot slot van dit artikel, verder worden ingegaan omdat het, paradoxaal genoeg, een legitimerende verklaring biedt voor de op het eerste gezicht opmerkelijk gematigde opstelling van de socialistische partijen in Spanje, Portugal en Griekenland. Om dit te illustreren kunnen we – zoals in de inleiding van dit artikel – verwijzen naar het feit dat voor het eerst in de geschiedenis van deze landen, met een zeer autoritaire traditie, *socialistische* partijen aan de macht kwamen, waarmee het democratisch socialisme voor grote delen van de heersende elites een aanvaardbaar politiek alternatief werd. Dat dit heeft kunnen gebeuren, heeft naar onze mening voor een belangrijk deel te maken met de matiging van de oorspronkelijke doelstellingen van de socialistische partijen. In die zin kan dit ook worden opgevat als één van de voornaamste, afzonderlijke oorzaken voor het feit dat juist de socialistische partijen het neo-liberalisme als crisisstrategie hebben ingevoerd in Spanje, Portugal en Griekenland.

In tegenstelling echter tot het beleid dat overwegend in Noordwest-Europa wordt gevoerd, gaat het neo-liberalisme in de drie landen op het terrein van de economische politiek niet gepaard met een neo-conservatieve opstelling ten aanzien van meer algemene en sociaal-politieke *beleidsaspecten*. Er kan derhalve *niet* volmondig positief worden geantwoord op de vraag of er in de drie landen sprake is van een overgang naar een "pur sang" neo-liberaal beleid onder leiding van de socialisten.

Maar er is meer, In vrijwel het gehele hooggeïndustrialiseerde Westen wordt een bezuinigingsbeleid gecombineerd met een (gedeeltelijke) afbraak van zorgvuldig opgebouwde sociale voorzieningen. In Spanje, Portugal en Griekenland daarentegen vinden er bezuinigingen plaats "in ruil" voor iets anders : de consolidering van het democratiseringsproces in die landen. Deze consolidering richt zich niet alleen op het parlementaire systeem,

maar vooral ook op andere instituties. De macht van de traditionele corpora zoals de kerk en het leger werd en wordt ingeperkt; de staatsbureaucratie wordt hervormd en gedecentraliseerd, en bovendien in steeds grotere mate "bevolkt" door personen met een democratische instelling. Op deze wijze vindt als het ware een penetratie plaats van democratische principes door de hele samenleving heen.

In het voorgaande maakte de introductie van het corporatisme-concept het ons mogelijk in meer abstracte termen de overgang van dictatuur naar parlementaire democratie te duiden als een structurele verschuiving van staatscorporatisme naar maatschappelijk corporatisme. Wanneer we nu terugkomen op onze vraag of de socialistische regeringen een bijdrage hebben geleverd aan de institutionalisering van het maatschappelijk corporatisme in de drie landen, dan kan deze vraag eenduidig positief worden beantwoord. In dit verband wordt wel gesproken van de overgang naar een systeem dat ook in de rest van de Westerse, geïndustrialiseerde wereld dominant is, het zogenoemde "corporate liberalism" (32). Met deze overgang wordt gewezen op de groei van liberale corpora zoals vakbonden en andere nieuwe instituties parallel aan de staat, die ten koste gaat van traditionele corpora zoals de kerk en het leger. Naar onze mening kan het democratisch socialisme in Spanje, Portugal en Griekenland als de grote kracht achter dit maatschappelijk veranderingsproces worden beschouwd, zijnde een stroming die bij uitstek in staat was een maatschappelijke consensus te bewerkstelligen. "Socialisme is", volgens Mario Soares, "voor alles sociale rechtvaardigheid en vrijheid, de participatie van de burgers in het staats- en maatschappelijk leven, en in de ondernemingen; (socialisme) betekent decentralisatie en industriële medezeggenschap; het is een regime dat de democratie moet verdiepen..." (33). Meer dan tien jaar na het verdwijnen van de dictaturen in Spanje, Portugal en Griekenland kan geconstateerd worden dat de consolidering van de democratie met name dankzij de socialistische partijen in die landen tot een goed einde is gebracht. Hiertoe hebben velen binnen en buiten deze partijen de wrange vruchten moeten proeven van het neo-liberale bezuinigingsbeleid. De toekomst zal leren of het één opweegt tegen het ander.

Noten

1. Eén van de vele voorbeelden is B. Kohler, *Political Forces in Spain, Greece and Portugal*, London 1982.
2. Zie bv. G. Pridham, "Comparative Perspectives on the New Mediterra-

- near Democracies : A Model of Regime Transition', in: G. Pridham (ed.), *The New Mediterranean Democracies : Regime Transition in Spain, Greece and Portugal*, London 1984; én A. Williams (ed.), *Southern Europe Transformed. Political and economic change in Greece, Italy, Portugal and Spain*, London 1984, p. 7.
3. Zie L. Tsoukalis, *The European Community and its Mediterranean Enlargement*, London 1981, pp. 19 ff.
4. F. B. Pike, "Capitalism and Consumerism in Spain of the 1960's: What Lessons for Latin American Development?", in: *Inter American Economic Affairs*, vol. 26, Winter 1972, no. 3, pp. 3-43.
5. P. Schmitter, "Still the Century of Corporatism?", in: F. B. Pike and T. Stritch (eds.), *The New Corporatism. Social-Political Structures in the Iberian World*, Notre Dame/London, 1974, p. 93/94.
6. Voor een analogie zie de mede op het werk van I. Wallerstein gebaseerde analyse van het nationalisme in: T. Nairn, *The Break-up of Britain*, London 1981 (1977), pp. 331 ff.
7. Schmitter, *op. cit.*, p. 105.
8. Een interessant artikel dat met name ingaat op de emigratie en interne migratie: R. King, "Population mobility: emigration, return migration and internal migration", in: Williams, *op. cit.*, pp. 145-178.
9. OECD, *Economic Surveys: Portugal*, juni 1984; *Greece*, november 1983; *Spain*, mei 1984.
10. E.N. Baklanoff, *The Economic Transformation of Spain and Portugal*, New York, 1978, pp. 18-19; 111; en M. Evangelinides, "Transnational integration and national disintegration. Regional underdevelopment and spatial imbalance in Greek society", in: *The Greek Review of Social Research*, 1980, no. 38, pp. 121-140.
11. Pike/Stritch, *op. cit.*, p. 180.
12. K. Featherstone, "The Greek Socialists in power", in: *West European Politics*, vol. 6, 1983, no. 3, pp. 238-239; en C. Lyrantzis, "Political parties in post-junta Greece: A case of bureaucratic clientelism?", in: Pridham, *op. cit.*, p. 113.
13. J. Maravall, *The Transition to Democracy in Spain*, London 1982, p. 81.
14. T. Gallagher, "Portugal's bid for democracy; the role of the Socialist Party", in: *West European Politics*, vol. 2, 1979, no. 2, p. 202.
15. Voor een goed overzicht van met name de economische politiek van de PS in de jaren 1976-1978, zie: B. Rother, "Wirtschaftspolitik von Sozialisten in der Krise: Der Fall Portugal", in: *Politische Vierteljahresschrift*, Heft 2, 1984, pp. 156-168.
16. Voor een uitvoerige verhandeling over de regeringspartijen en regeringen vóór 1981, zie: Kohler, *op. cit.*
17. J. Petras, "Greek Socialism: Walking the Tightrope", in: *The Journal of the Hellenic Diaspora*, vol. IX, 1982, no. 1, pp. 8-10.
18. Geciteerd in *Keesings Historisch Archief*, 1982, p. 706. Een goed artikel over de de-radicalisering van de PSOE: D. Share, "Two Transitions: Democratisation and Evolution of the Spanish Left", in: *West European Politics*, vol. 8, 1985, no. 1, pp. 82-103.

19. Over de Portugese PS : T.C. Bruneau, "Continuity and change in Portuguese politics: Ten years after the revolution of 25 april 1974", in: Pridham, *op. cit.*, pp. 72–83.
20. Voor een uitgebreidere behandeling van deze problematiek : O. Holman en K. Poot, "Europese Monetaire Integratie. Structuurpolitiek en bezuinigingsbeleid in Frankrijk", in: *Tijdschrift voor Politieke Economie*, jrg. 6, 1983, no. 4, pp. 57–83.
21. *Athens News Agency*, 22 november 1983; 23 februar 1985. Voor een kritische beoordeling van het sociaal-politieke beleid van het eerste kabinet-Papandreu : C. Lyrantzis, "PASOK in power: Socialist rhetoric and populist ideology", ECPR-paper, Barcelona 1985 (ongepub.).
22. *NRC-Handelsblad*, 20 maart 1984.
23. Featherstone, *op. cit.*, p. 246.
24. *Keesings Historisch Archief*, 1984, p. 393–394; 414.
25. H. Rijnen, "Tien jaar na Franco", in: *Intermediair*, jrg. 21, no. 46, p. 5.
26. P.C. Ioannides, "Greece: from military dictatorship to socialism", in: Williams, *op. cit.*, pp. 44–47.
27. *NRC-Handelsblad*, 13 maart 1985.
28. Featherstone, *op. cit.*, 242–244; zie ook *NRC-Handelsblad*, 1 april 1985.
29. Featherstone, *op. cit.*; *NRC-Handelsblad*, 16 februari 1985.
30. *NRC-Handelsblad*, 24 oktober en 17 december 1984.
31. *NRC-Handelsblad*, 11 december 1985.
32. Zie S. Giner, "Southern European Socialism in Transition", in: Pridham, *op. cit.*, pp. 148 ff.
33. Geciteerd in Giner, *op. cit.*, p. 155.